

Rebenenud linn. II maailmasõja linnamaastikud Bernard Kangro Tartu-tsükli kolmes viimases romaanis¹

Ene-Reet Soovik

Teesid: Artiklis käsitletakse linnaruumi kujutamist Bernard Kangro romaanides „Kivisild“ (1963), „Must raamat“ (1965) ja „Keeristuli“ (1969), lähtudes kultuurigeograafia valdkonnast pärinevast rebenenud maastiku mõistest. Vaadeldakse, kuidas Kangro kirjeldab muutusi Tartu linnapildis II maailmasõja ajal, keskendudes nii tehiskülale kui ka looduskeskkonnale. Kirjaniku poolt paguluses loodud Tartu-kujutustes esile tõusvaid maastiku- ja miljööelemente kõrvutatakse uurimustega, mida pärast 1941. aasta sõjapurustusi viis läbi Tartu Linnauurimise Toimikond geograaf Edgar Kandi juhtimisel, ning leitakse paralleele muutusi vahetult kirjeldanud loodusteadusliku ja retrospektiivse kirjandusliku lähenemise vahel.

DOI: 10.7592/methis.v19i24.16198

Märksõnad: linnakirjandus, rebenenud maastik, II maailmasõda, Tartu, Bernard Kangro, Edgar Kant

Kolm-neli kõmisevat pauku,
siis taamal variseb üks müür.
Kuum terav tuha lõhn lööb ninna.
Ja põlend kirik vangub alusel.
Kuuveerand tõukab sarvi üle linna.
Käib mustaks kõrbend pargipuul
ta arglik kiir.

Bernard Kangro „Varemetes“
(Kangro 1945, 60)

Sissejuhatus. Maastiku rebenemine

Artikkel tõukub rebenenud maastiku mõistest, mis on keskseks kontseptiks Jonathan Miles-Watsoni, Hugo Reinerti ja Helen Sooväli-Seppingu koostatud artiklikogumikus „Rebenenud maastikud: maastik, identiteet ja sotsiaalne muutus“ („Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change“, 2015). Raamatu koostajad

---

¹ Artikli ilmumist on toetanud Eesti Teadusagentuuri personaalse uurimistoetuse rühmagrant PRG314 „Semiootiline sobivus kui biokultuurilise diversiteedi mehhanism: ebastabiilsus ja kestlikkus uutes keskkondades“.

rõhutavad sissejuhatavas artiklis, et maastikku käsitletakse koguteoses ühelt poolt inimeste tajude ja tegude objektina, teisalt aga muutuvate kultuuriliste, sotsiaalsete ja poliitiliste seisukohtade väljendajana. Nende eelduseks on, et ühiskondlikud rühmitused ja maastikud loovad ja kujundavad üksteist vastastikku. Seega põhjustavad nii looduslikud kui ka sotsiaalsed protsessid muudatusi füüsilises maastikus, mis omakorda mõjutavad neid protsesse. Järsud rebendid, pidevuse katkemised ning muutused sootsiumis peegelduvad maastiku muutumises ning maastikumuutused omakorda suunavad nii inimeste kui ka teiste olendite elu. Kogumiku kaasautor Sukanya Basu (2015, 27) defineerib rebenemist otsesõnu ühiskonnamuutusena, mis jätab maastikule jälje. Sedamööda, kuidas uued poliitilised ja ühiskondlikud formatsioonid seostuvad uute maastikumustritega ja vastupidi, kinnistub maastiku mõistesse olulise elemendina ka aja mõiste (Miles-Watson, Reinert ja Sooväli-Sepping 2015, 2). Autorid rõhutavad, et kogumiku kaastöötajad võetakse arvesse antropoloogia ja kultuurigeograafia viimase aja suundumusi, mis peavad maastikku protsessuaalseks, materiaalseks ning pertseptuaalseks suhestumiseks keha ja maailma vahel (vahel 3).² Maastikeks, mida kogumikus sellest raamistusest lähtudes käsitletakse, on mitmel juhul linnamaastikud, sealhulgas ka Eesti linnade omad (Printsmann 2015; Saar 2015), ning lisaks vahetult tajutavate geograafiliste keskkondade analüüsimisele on rebenenud maastike uurimisse kaasatud ka kirjanduslike vahenduste vaatlemine – iiri luuletaja Seamus Heaney paljuski poliitilistest pingetest ja konfliktidest varjutatud poeetiliste maastike käsitus, mis rõhutab elatava ning kujuteldava maastiku vahelist vastastoimet (Basu 2015).

Järgnev artikkel keskendub kirjanduslikele linnamaastikele, mis avanevad lugeja ees Bernard Kangro Tartu-tsükli viimases kolmes romaanis („Kivisild“ 1963, „Must raamat“ 1965 ja „Keeristuli“ 1969) ning mida võib samuti pidada rebenenud maastikeks. Neis paguluses loodud teostes kujutatakse Tartut nii okupeeritud territooriumi kui ka rindelinnana aastatel 1939–1944, ajal, mil autor veel kodumaal viibis; dramaatilisi ekskursse tehakse ka märtsipommitamise järgsesse rusudes Tallinnasse. Miles-Watson, Reinert ja Sooväli-Sepping (2015, 3) toovad esile, et maastiku rebenemine võib esineda peamiselt kahel moel: kas otseselt, „järsu, äkilise või plahvatusliku muutusena kas materiaalses maastikus või sellega seonduvates sotsiaalsetes ja poliitilistes struktuurides“³ või siis pigem ülekantud tähenduses, mille puhul katkevad maastikku loovad mustrid ja suhted. Kangro II maailma-

2 Maastike ühiskondlike ning aistiümbruslike aspektide vastasmõjust kirjutas Edgar Kant 20. sajandi esimesel poolel (vt Kant 1931). Kandi pärandit kommenteerides ütleb Ott Kurs: „Nii nagu tema õpetaja Johannes Gabriel Granö, oli ka Edgar Kant oma mõtete ja ideedega kaasaegsetest mitukümmend aastat ees“ (Kurs 1999, 546).

3 Tsitaadid võõrkeelsetest allikatest on tõlkinud artikli autor.

sõja taustal hargnevad romaanid annavad elavat tunnistust füüsilise linnamaastiku otsesest rebenemisest, mis kaasneb vägivaldsete murrangutega ühiskonnas; kuid on võimalik leida ka ülekantumas tähenduses rebendeid: aja, liikumise ja suhete rebenemisena ilmnevaid muutusi. Romaanides kujutatu on eelmäng ka autori enda reaalse elu ruumilise, ajalise ja liikumisvõimalusi sisaldava koe rebenemisele, kui kirjanik 1944. aastal põgenes Eestist Soome ja sealt Rootsi.

Ajalisuse ja ruumilisuse omavahelisele suhtele Kangro Tartu-romaanides on varemgi osutatud, ent ruum ja vahetult kogetav maastik on jäänud neis käsitlustes pigem kõrvaliseks. Epp Annus, kelle huvid koondusid Kangrot analüüsides narratiiviteoreetilistele küsimustele, kirjeldab eelkõige Kangro raamatute fiktsionaalsete maailmade ja aegade paradoksaalset paljusust (Annus 2002), ehkki osutab sealjuures näiteks aja ruumilise esitamise võimalustele Tartu-tsükli (Annus 1997, 39). Kangro-uurija Maarja Hollo tõdeb, et neis Tartu-tsükli romaanides, mis järgnevad olemuslikult kohavaimust kantud „Jäälätetele“ „paistab olevat pigem aeg see, mis aina intensiivsemalt esiplaanile kerkib“ (Hollo 2014b, 811). Kangro teist Tartu-triloogiat vaatleb Hollo (2014a) lähemalt moraalse tunnistuskirjandusena toimiva mälukirjutusena ja traumateooriast raamituna; teoseid barokk-kirjanduse allegoorilise mõõtmega kõrvutades tõstab ta küll esile varemete ning aegade ruumilis-arhitektuurilisi elemente (Hollo 2014b), ent seda aja- ja ruumiülest üldistavate allegooriate funktsioonis, mitte niivõrd reaalsete sotsiaal-poliitiliste suhete materiaalse paralleelina.

Kirjanduslike linnauuringute vaatepunktist lähtudes on käesoleva artikli fookuses aga nimelt 1940. aastate esimese poole Tartu keskkond nii, nagu seda kujutas Bernard Kangro 1960. aastatel, ise sellest ruumis ning ajas lahti rebituna. Kangro linnamaastikke käsitletakse teostes kujutataval perioodil Tartus viljeldud geograafia-alaste, eriti Tartu Linnauurimise Toimkonna 1940. aastate alguse tegevusega seotud käsitluste ja uurimustega kõrvutades. Seni prevaleerinud mälukirjandusaspektid jäävad seega teadlikult tahaplaanile, ehkki maastiku ajalist mõõdet arvesse võttes kõlavad nad implitsiitselt siiski kaasa – nagu Basu (2015, 30) maastiku-uurijate seisukohtade põhjal kokku võtab, toimivad maastikud domineerivaid kultuuriväärtusi kehtestavate ning taastootvate mäletamispaikadena ning maastikku võib nimetada „mälu konkretiseerijaks ja loojaks“.

Miles-Watson ja tema kaasautorid toovad esile, et maastikku võib mõista eri viisil: nii materiaalse, sotsiaalse, poliitilise kui ka sümboolse üksusena (Miles-Watson, Reinert ja Sooväli-Sepping 2015, 2). Neid dimensioone artiklis ka puudutatakse, ent edasiste sammude struktureerimiseks kasutatav keskkonnaaspektide tüpologia (mida saab mõistagi eelnenud kategooriatega osaliselt kõrvutada, kuid mis päriselt nendega ei kattu) on pärit kirjandusteadusest. Oma monograafias „City

Codes: Reading the Modern Urban Novel“ („Linnakoodid. Lugesed moodsat linnaromaani“) käsitleb Hana Wirth-Nesher ([1996] 2008, 10) kirjanduslikke linnarepresentatsioone kui ühest küljest „reaalse“ linna teatud aspektide keelelisi rekonstruktsioone ning teisalt kui autori leiutatud linnamaastikke. Kirjanikud küll rekonstrueerivad keeleliste vahenditega „reaalset“ linna, teisalt aga leiutavad selle täienduseks linnamaastikke ise, kusjuures Wirth-Nesher liigitab kujuteldavateks või imaginaarseteks kõik ruumirepresentatsioonid, mis otseselt mingit konkreetset tegelikkusele vastavat paika ei tähista (13). Ka reaalsuses vasteid omavad linnaelemendid muutuvad tähenduslikuks konkreetse kultuuri tähendusrepertuaaris ning suhestuvad kirja panduna varasemast kirjandusest pärit troobistiku ja traditsiooniga (10).

Kirjanduslikes linnakujutustes eristab Wirth-Nesher nelja keskkonnamõõdet, millele ta teosesse koondatud kirjanduslike linnakujutuste analüüsis tähelepanu pöörab: tema jaoks olulised linnamaastiku aspektid seostuvad looduse, ehitiste, inimeste ja sõnadega, ning linnarepresentatsioonide loomisel tegelevad kirjanikud nende strateegilise vaheldamisega (11–14). Eri stseenides võivad olla esiplaanil eri mõõtmed ning nende vahelised eristused ei tarvitse alati olla ühesed. Esimesed kaks aspekti on hõlpsasti hoomatavad, teiste puhul võib täpsustada, et inimkeskkonna moodustavad nii teoste peamistele tegelastele tausta loovad rahvahulgad kui ka üksikud, sellele linnaruumile omased tüpaažid; sõnalise keskkonna all peab Wirth-Nesher eelkõige silmas linnapildis esinevat verbaalset elementi nii kirjas kui ka kõnes – kohanimed, keelekasutust, silte, suuniseid jms. Wirth-Nesher nendib, et romaani sündmustiku arenedes võib igapäevne neist keskkondadest tajuda ning kujutada kõigi meelte abil ja seeläbi satub lugeja positsiooni, millest lähtudes ta adub linnamaastikku visuaalselt, auditoorselt või taktiilselt, ent see toimub alati kirjasõna vahendusel (14). Keskkonnatüüpide esilemanamine kirjandusteoses annab aimu autori ruumiloomestrateegiast. Kangro teise Tartu-triloogia teoseid iseloomustab kõigi nende nelja aspekti rikkalik rakendamine ja kombineerimine linnapiltide loomisel. Järgnev käsitlus keskendub neist kahe, ehitatud ja looduskeskkonna aspektidele Kangro triloogias.

Hooned ja häving

Küllap võib sõjas purustatud linna lugeda rebenenud maastikuks kõige otsesemal ning varjamatumal kujul. Briti kirjandusteadlane Valentine Cunningham (2002, 111) nimetab sõjavaremeid toposeks, mis läbib kogu II maailmasõja kirjandust. Ta rõhutab nende erinevust võrreldes vanade, romantilise varemetekultuse objektiks olevate varemete kütkestava kõdunemisatmosfääriga, mis ärgitab mõtisklema aja möödumise ning kaduviku üle, ning osutab sõjategevusega kaasnevale hirmuäratavalt äkilisele hävingule, mis hetkega muudab elava oleviku surnud minevikuks

(109–110). Cunninghami väitel on eriti raske näha purustatuna avalikke hooneid – nende seas toob ta eriti esile kirikuid, millesse paigutab linna tähendusliku tuuma,⁴ kuid ilmselt võib siinkohal arvesse võtta teisi sümboolse tähendusega ehitisi. Kangro triloogia vältel muutub ahervaremeks suur osa Tartu linnast koos mitmete selle olulisimate sõjajärelsete arhitektuuriliste sümbolitega, mille seas on eriti olulisel kohal Kivisild. Sellega kirjutab Kangro end sisse meie vanimasse kirjutamistraditsiooni – võrsu ju eestikeelse Tartu-kirjanduse algus linna põhjasõja-aegse maatasategemise üle itkevast Käsü Hansu nutulaulust (vt nt Mihkelev 2002; Velsker ja Soovik 2017; Talivee 2017). Tartu 1941. aasta põlemist vahetult kaardistanud arhitektuuriloolane Armin Tuulse (2011, 1273) sedastas, et sellised katastroofid on Tartu hoonestust kujundanud läbi sajandite: „Tartu linnapildi ajalugu on kõige tihedamalt seotud Eestit sajandite kestel tabanud hävitavate löökidega,“ ning II maailmasõda jätkas nende kataklüsmiliste rebendite jada.

1941. aasta juulis oli Tartu kaks nädalat rindelinn; pidev suurtükitali hävitas üle tuhande hoone (Pajur 2005, 89). Kaks aastat hiljem kirjeldas Postimees toonaseid sündmusi järgmiselt:

Tartu põlemine 1941. aasta juulis ei ole mitte ainult suurim tulikahi Tartus, vaid on üldse seni suurimaks tulikahjaks kogu Eesti ajaloo kestel. Kuigi see põlemine toimus erinevatel aegadel ja kohtadel kahe nädala kestel, tuleb seda siiski vaadelda ühe tulekahjuna, sest see kestis peaaegu vahetpidamatult 10.–25. juulini. (Postimees 1943)

Kangro võtab toonased sündmused kokku samuti ajakirjanduslikus stiilis, dokumenteeriva ja lugejat teavitava sihiga, ent samas emotsionaalselt laetult:

Nii nagu läks, tõmmati rinne läbi Tartu, piki jõge ja tervelt kahe nädala jooksul oli Emajõgi piiri-jõeks, millest üle venelane tegi katseid sillapead moodustada, mis aga korda ei läinud. See oli asjatu front, mõttetus lahingud, sest punaväed pidi linna maha jätma alles ööl vastu 25. juulit. Tartu lahingut ei võitnud ei omakaitseelased ega sakslased, rinne tõmbus tagasi ümberhaaramise kartusel, sõjategevuse edasikandumise tõttu mujal. Kaks nädalat aga pommitasid venelased lahtist kaitsetut linna [. . .] Üle tuhande maja hävis nende kuumade suvepäevade ja lamma-

4 Antropoloog Tim Ingoldile toetudes kasutab Jonathan Miles-Watson (2015, 156) terminit *kirikumaastiku-kapital* [*churchscape capital*], osutades lisaks hoonete arhitektuurilisele eristuvusele ka kiriku suhestumisele nii lineaarse kui ka tsüklilise ajakäsitusega maastiku inimliku ning mitteinimliku elemendi vastastoimes ning põlvkondadevaheliste sidemete ruumilisele kehastamisele. Käesolevas ajakirjanumbris käsitletakse kirikumaastikukapitali devalveerimist ümbruse muutmise kaudu Elle-Mari Talivee artiklis, lk 112–134. Cunninghami tähelepanekut võib illustreerida rahuaegne Pariisi Jumalaema kiriku põlemine 14. aprillil 2019.

tavate ööde jooksul, rasked mustad suitsupilved püsisid visalt Tartu kohal, öösiti paistis tulekahjude kuma kaugele. (Kangro 1963, 276–277)

Kangro ehitusliku dominandiga sõjamaastikud iseloomustavad sellele kokkuvõttele järgnenud perioodi ning suurem osa neist kajastab maastiku muutumise protsessi sõjategevuse ajal ja pärast rinde taandumist. Täpsemalt lokaliseeritud kokkuvõtte 1941. aasta tulekahjude ulatusest Tartus leiab tegelaste vahelisest kõnelusest, mille informatiivses ülevaatlikkuses võib samuti aimata dokumenteerivat taotlust lugejate huvides:

Täna läks põlema Kaitseliidumaja, Maarja kirik. Tiigi tänav oli ainult üks suur tulemeri, kui õhtu-poolikul seal käisin. Põleb Viljandi, Veski, Kuperjanovi tänava rajoon. Kesklinnas, raekoja taga põles kõige enne kino „Central“, Lossi tänava algus, osa Võidu tänavast – kõike seda enam pole. Karlova linnaosas põleb „Teguri“ vabrik, Tähe tänava rajoon... Venelane tulistab süütepommidega põlema, siis paneb sama sihikuga šrapnellid takkajärele, et kustutada ei saaks. (Kangro 1963, 287–288)

Ehitatud keskkonda kaardistav tänavate ning asutuste nimede loetelu kuuluks Wirth-Nesheri liigituses aga esmalt linnakirjanduse sõnalise aspekti juurde, toetades osutust, et nende kategooriate piirid pole selgesti eristatavad ning linnakogemuses kattuvad need omavahel (Wirth-Nesher [1996] 2008, 14).

Sellised ajaliselt hõlmavad või ruumi ülevaatlilikult kaardistavad kirjeldused pole vaadeldavates romaanides aga sagedased. Kangro rõhutab sõjarebendite jahmatavat äkilisust mitmel korral sellega, et tihtipeale on vaatepunktitegelane, kelle pilgu läbi neid esitletakse, alles äsja mujalt murrangukeskkonda sattunud. Vahetut uudsusekogemust edastab kohatavate muudatuste detailne registreerimine ning kirjelduste esitamist läbi esmaste reaktsioonide ja meeletajude filtri:

Verner ja Ülo pöördusid piki Vaksali tänavat paremale raudteejaama suunas. Siinsamas olid nähtavasti hiljuti tulekahjud lõõmanud. Põles veelgi madalalt siin-seal püstijäänud majade, varemte ja põlenud puude taga. Suits ja kärsahais muutusid tihedamaks, noetükid kaugematest tulekahjust langesid siin, vaiksemas kohas alla, kleepudes näole, jäädes riitele peatuma. (Kangro 1963, 289)

Hävinud maastiku kirjeldused on rõhutatult aistilised, rebendeid ei kogeta mitte üksnes visuaalselt, vaid ka lõhna- ning kompimismeele kaudu, nii et tähelepanu koondub vahetule ümbrusele, mis Tartu geograafide Johannes Gabriel Granö ja Edgar Kandi terminoloogias on „meeltega tähelepanдав lähim ruumiline kompleks“

(Kant 1999, 222). Kangro tegelasi ümbritsev keskkond ligineb kehale ning suunab ja mõjutab seda; muutused juhivad ka liikumisvõimalusi ruumis, tavapärased trajektoorid teisenevad ning maastiku läbimise võimalusi nii tekib kui ka kaob.⁵

Cunningham (2002, 120) täheldas, et puruks pommitatuna, vaid skemaatilisteks tänavajoonteks taandatuna võivad võõrastena näida ka kõige tuttavamad linnad. Kõikevaldavalt võõritustunnet tuttava koha rebenemise järel esitleb Kangrogi otse-sõnu. Kui põline tartlane Joosua libus Narva mäelt Tartu purustusi vaatab, tundub linn talle ebatõeliseks:

Nagu hiiglasuures amfiteatris avanes linn vaataja ees, kellele tundus, nagu näeks ta seda kõike esimest korda, kuigi samal ajal oli selles pildis midagi valusalt tuttavat.

Pooleldi varisenud müürid, püsti jäänud korstnad oma pikkade kaeltega üle mustavate tuleasemete, punakaspruun kivi, söestunud palginotid, tuha tumehall värv, millesse jäänud krohvitud seinte helevalgeid laike, nende vahel mõni üksik kõrbenud puu, harud nagu mustad sõrmed harali. Varemete ja purunenud majade vahel aga üksikud sumbunud tulekolded, kust veel suitsuniired üles hillitses, looka paindus ja sombusesse vinesse hajus. Kaugel üle jõe aga roheta-sid endistena Toomemäe ja Tähtvere pargi puud, paistsid punased või mustad katused, valendasid majaseinad. Aga need asusid kõik nagu määratu kaugel, tundusid hurjatu suurele ringhori-sondile projitseeritud pildina lausa ebatõeliseks.

Pilk libises kõigest üle, kuski pikemalt peatumata, katsudes tungida millegi tundmatu, tabamatu taha. Oli see tõesti ikka endine Tartu, mida ta oli lapsest saadik tundnud, või ainult dekoratsioon ühele draamale, ainult suurendatud, hiiglamõõtmetes? (Kangro 1965, 7–8)

Värvipaletti rõhutav kirjeldus muudab linnapildi sarnaseks visuaalse kunsti teosega; välisest, laiahaardelisest vaatepunktist esitletud linnamaastik tuletab meelde selle sõna ajalugu kunstižanri tähistavana (vt nt Lehari 2001, 67). Muutunud liikumisvõimalustega keskkonnas vaid raskustega üle jõe pääsenud Joosua märkab viimaks kodu lähedale jõudnud Maarja kirikut kui maamärki, mis individuaalselt köidab eraldi tähelepanu, nagu avaliku sakraalhoone puhul eeldanuks ka Cunningham. Võõrana näib seegi: „Juba kaugelt oli silma hakanud Maarja kiriku torn. See oli aga võõras – tõmp, põlenud. Kõrged kitsad aknad olid mustad, valge krohv oli kohati varisenud, seintel olid suitsu mustad rõõnad“ (Kangro 1965, 16). Võõrastust tunneb põlenud linnas ka juuniküüditamise eelõhtul lahkunud ning nüüd tagasi jõudnud Benno Maran: „Küll on linna ära laastanud, mõtles ta Aia tänava otsa juurde

5 Kant (1999, 521) oli 1923. aasta suvel maha põlenud puusilla kohta juba järgmisel aastal püstitanud tema hinnangul ülihuvitava potentsiaalse uurimisküsimuse, „mil moel teatud liiklemistee sulgumine mõjub ümberkaudse peale“.

jõudes. Kuigi varematega juba harjunud, mõjus mahapõletatud kesklinn ometi rabavalt" (38). Emotsionaalse sideme olulisust keskkonnaga suhestumisel, isegi kui analoogilisi rebendeid ollakse mujal kogenud, toob Kangro aga kõige otsesõnalisemalt esile, kirjeldades Hertsi Taklaja tundeid pommitatud Tallinnas: „Hertsit hakkas üha rohkem masendus rõhuma. Ta mõistis, et oli äsja valetanud, kui väitis, et ta varematega oli harjunud. Need olid siiski olnud varemud Saksamaal, senitundmatutes linnades. See linn siin, need tänavad ja üksikud majadki olid ju tuttavad“ (Kangro 1969, 57). Ka Cunningham (2002, 111) toob oma sõjavaremete analüüsis välja, et sõjategevuse hävitavat tahtlikkust on eriti tugevalt tunda, nähes omaenda kodu või kodulinna maatasa tehtuna.

Kangro poolt hiljem kirjanduslikuks vormistatud laastatud linnaolustik pälvis 1940. aastatelt kohe ka maateadlaste tähelepanu. Pärast rinde eemaldumist alustas Edgar Kandi juhtimisel taas tegevust Tartu Linnauurimise Toimkond, mis varem oli olnud seotud koguteose „Tartu“ (1927) ettevalmistamisega. Rõhutati uurimise dokumentaliseerivat iseloomu ning selle panust hetkeolukorra vahetusse jäädvustamisesse: „Teostatava uurimistöö juures on esimeseks eesmärgiks fikseerida ja läbi uurida kaduvad, kiiresti muutuvad nähtused ning ununevad sündmused“ (Postimees 1941) ning näiteks Toometagust kaardistanud Aksella Latka formuleeris oma ülesande fookuse nõnda: „Töö päärõhk seisab maastikupildi ligemas analüüsis, s.t varemete kui kirjeldatud ala peailmendajate üksikasjalikus käsitluses“ (Latka 2016, 1635). Toimkonna kesksete uurimisteemadena määratleti „1) Tartu põlemine 1941. aasta suvel; 2) Tartu lähima mineviku ajalugu; 3) sõjageograafia ja 4) Tartu linna ülesehitus“ (Postimees 1941). Kirjanduse vaatepunktist on huvitav märkida, et toimkonna esimehe, rahvastikuliste küsimustega tegelemise eest vastutava Kandi kaastööliseks selles valdkonnas oli määratud tema juhendatav Karl Ristikivi. Uurimistööde taaskäivitumise pressikajastuse põhjal näib, et toimkond paistis silma põhjalikkuse, süstemaatilise ja ka pragmaatilisusega: kujunenud oludes nähti ühtlasi harvaesinevat võimalust uurimistööks ning tulevikuvaatavalt ka linnaplaneerimise moderniseerimiseks. Teaduslikul eesmärgil koostatud ülevaated jäid esialgu siiski käsikirja, sest 1944. aastaks planeeritud koguteos „Tartu sõjatules 1941“ jäi ilmutamata (vt Kurs 1999, 537). Seega ei ole nendes kirjeldustes esitatud hävingudiskursus saanud avaldada otsest mõju hilisematele samadest oludest inspireeritud ilukirjanduslikele representatsioonidele, kuid asub nendega huvitavasse dialoogi.

Toimkonna tegutsemisest 1941. aasta augustist kuni oktoobrini tegi kokkuvõtte Eduard Markus (vt Markus 2011). Statistikabüroo andmetele viidates osutab Markus, et Tartu 5217 elamust hävis 626, ning kasulik (elamis)pind kahanes 711 300 ruutmeetritl 111 694 ruutmeetri võrra (Markus 2011, 1271). Markuse rõhuasetustel on rebenenud maastiku mõistega ühisjooni: temagi kõneleb linnast kui inimeste

tegutsemise objektist ja intentsioonide väljendajast ning kogetud hävingust kui sihipärasest ideest kantud antropogeensest arengust, mis lähtub inimlikest kavatsustest, tehes kokkuvõtte, mis vastuoludeta sobitub rebenenud maastiku mõistelise sisuga: „[. . .] Tartu linn tegi 1941. aasta juulis läbi katastrofaalse arengu: arengut tingiv tegur astub tegevusse järsku, muudab linna ilme lühikese ajaga ning kujundab täiesti uue – põlenud linnamaastiku“ (1270–1271). Nii nagu Kangro laseb oma tegelastel ettevalmistamatult põlengujälgedele sattuda, kinnitab Markuski, et põlenud maastik avaldab tugevaimat muljet esmakohtumisel (1263).

Tuli ja taastamine

Kangro sõjatrioloogias kohtab väiksemaid viiteid põlengute tagajärgedele mitmetel lehekülgedel, kõige pikemalt peatutakse Benno Marani kohtumisel tulejälgedega Karlova alguses, rajoonis, mis põles süütepommist tekkinud tulekoldest laiali levides 12. juulil kella 13 ja 17 vahel (Erm 2016, 1624):

Päeva tänava otsast möödas, esimeste põlenud majade juures jäi ta jälle seisatama. Nii kaugelt kui silm piki Tähe tänavat ulatus, oli suurem osa maju nähtavasti põlenud, kuigi kivimajade müürid püsti seisis ja kaugelt iga kord kindlasti otsustada ei saanud. Ahjukered, korstnad, tulemüürid, kivilasud olid ainsatena sellest puumajade rajoonist, mis kõigepealt silma puutus. Edasiminekul prõgises taldade all klaasipuru, tolmas tuhk või mustasid puruks sõtkutud söe- või telliskivitükid. Ühel majaasemel oli valge pottkivist ahi täiesti terve ja helendas. Keegi oli selle konksu otsa riputanud vaskkatlakese, mis läikis päikesepaistel. (Kangro 1965, 32)

Ent põlengupiirini jõudes jätkub selle taga säilinud hoov (Kangro 1965, 33) ning hiljem leiab aset külaskäik purustustest pääsenud Tähtvere linnajakku. Neil puhkudel toimib mõjusana kontrast hävinu ja säilinu vahel, kusjuures pigem tõstetakse esile endise oleku säilimise ebatavalisust. Selle asemel, et varasemast tuttav võiks mõjuda harjunu ning seega tähelepandamatuna, väärib see korduvat, üksikasjadelgi peatuvat tähelepanu: „Vikerkaare tänavale jõudmine ei toonud silma ette enam sääraseid purustusi nagu all-linna tulek. Ka maja ees, kus Malm oli elanud, õitsesid lilled endist viisi, nagu poleks midagi juhtunud. Kõik aknad olid terved. Valgesse fassaadi müüritud ruskest telliskivist uksepiidad olid samuti endised“ (42). Kummastustunnet, mida põhjustab säilinud keskkonna tuttavlikkus kiiresti normiks muutunud varemete foonil, võib kesklinna hävingu taustal kogeda ka säilinud Maarjamõisa haiglate juures: „Hooned olid hirmutavalt tuttavad, polnud midagi vahet, ei sõda ega Venemaad“ (157).

Ka Markus toob oma aruandes välja terava erinevuse säilinud ning põlenud linna vahel, kuigi selles polaarsuses asub markeeritud rollis uuringuobjekt:

Kui kõrvutada, seada vastamisi põlenud linnamaastik ja säilinud linn, s.o vaadelda neid seal, kus nad kõrvuti esinevad, siis torkab teravalt silma põlenud linnamaastiku erilaadsus: säilinud linnaosa kõrval tema hoonete, aedade ja kihava eluga seisab põlenud linn, kus avaral väljakul puuduvad aiad, paistavad silma söestunud puutüved, kerkivad üles üksikult seisvad korstnad ning püsima jäänud seinte varemed. (Markus 2011, 1263)

Hävinud linnas tuvastab Markus (2011, 1267–1268) kaht linnamaastikutüüpi: puumajade piirkondades, nt Ülejõel, kust Kangro romaanis lähtus Joosua libus, tekisid õuesid eraldanud hoonete ja tarade hävimisel lagedad väljakud, millelt kerkisid säilinud korstnajakad; kivihoonete rajoonides, eelkõige kesklinna piirkonnas, nt Barclay platsi ja kaubahoovi kandis, mida läbivad ka mitmed Kangro tegelased, asusid tihedasti üksteise kõrval kõrged varemeis seinad, avarad väljakud aga puudusid. Neist esimese tüübi puhul leiab ta, et see on iseloomult sarnane loodusmaastikuga, samal ajal kui teine on lähedane linnalisele kultuurmaastikule (1268). Leidus ka piirkondi, kus need kaks tüüpi omavahel segunesid, seda eriti kujukalt Pargi tänava piirkonnas, mida Kangro Benno pilgu läbi esitleski.

Kui laastatud ja terve linnakeskkonna vahele tekivad rebendiveertena järsud visuaalsed piirid, siis leidub ka piire, mille sõjategevus on hävitanud. Hoonete põledes ja purunedes tulevad nähtavale ning avalikkuse pilgu ette kodusisustus ja esemed, mis senini on kuulunud elanike privaatsesse sfääri, ning objektide struktureeritud hierarhia paisatakse segi. Varemgi üldsuse poole suunatud tänavapoolsete fassaadide materjalidega on segamini kõige isiklikumate ruumide, magamis- ja vannitubade detailid:

Varisenud tulemüürid, laialipaisatud seinapalgid, pooleldi põlenud voodrilauad, püstiseisvad korstnajakad või tiidakil ahjud, kuumusest rutsu tõmbunud katuseplekk, raudvoodite raamistikud, plekkvannid, millel kohati veel valge email alles, mõranenud kivid, paindunud veetorud, traadid, raudvarvad, plaadid ja igasugune koli, mõnes kohas lasudeks kokku tassitud, samas aga laamas kõnniteedel laiali, ülestuhnitud tuhk ja maa, klaasikillud, mis vahel silma kilgendasid [. . .]. (Kangro 1965, 13)

Kui Gaston Bachelard ([1957] 1999, 40) lähtus asustatud ruumist kõneledes sellest, et tegu on „mitteminaga“, mis kaitseb „mina“, siis sellised vigastatud kestad on minetanud oma võime elanikke kaitsta, samal ajal kui möödujate jaoks puudub eksponeeritud esemetel see isiklik tähendus, mis neil võis olla inimeste jaoks, kelle kodusid need varem sisustasid. Rusuhunnikutes on need kaotanud oma individuaal-

suse. Nii on poliitilised sündmused kustutanud piiri avaliku ning isikliku vahel ka ruumilistes terminites.⁶

Markus nendib, et põlenud linnamaastik säilis sel kujul vaid lühikest aega, sest juba samal sügisel lammutati varisemisohtlikud kiviseinad ning säilinud korstnad ning müürid; tulemust nimetab Markus (2011, 1269) lammutamismaastikuks, mille iseloomulikuks jooneks kujunesid tühjad väljakud, nii et kaks põlengumaastikutüüpi omavahel lähenesid. Lammutamine põhjustas ka uute ajutiste rajatiste tekkimist ja sihipäraselt kokku kogutud materjali ladustamist linnapildis: „Rikkalikult katab maapinda kivirusu, kuna tervemad tellised on laotud neljakandilistesse hunnikutesse. Kivirusu moodustab sageli punakat värvi kuhikuid, mis lammutamismaastikule annavad künkliku ilme“ (1269). Selliste protsesside tunnistajaks on ka Kangro tegelased. Südalinnas kohtab Benno müürivaremete esmaseid lammutamistöid, milleks rakendatakse kive käest kätte ulatavaid sõjavange (Kangro 1965, 39). Ka elurajoonides on koristustöödega kiiresti peale hakatud:

Mõnes kohas olid telliskivid juba riita laotud, tuhk üles songitud, keldrid lahti kaevatud. Ühele kõrgele tsementtrepile, mis nagu käsi tühjusse küünitas, oli rivisse asetatud põlenud kööginõusid, söestunud varrega kirves, lotsi vajunud priimus ja nende keskel tulipunane kummipall, mis sinna otsekui eksituse tõttu oli sattunud.

[...]

Maja kaks tsementtreppi olid terved, puhtakski pühitud. Üldse oli kogu vundamendipealne tasaseks rehitsetud, risu kõrvaldatud, korstnad maha tõugatud, ahjud lammutatud, kividki hoovil, vastu vundamenti riidas. (Kangro 1965, 32, 33)

Tõsi, ühes aspektis läheb Kangro loodud kirjeldus pisut lahku Karlova põlengut dokumenteerinud Jüri Ermi sedastustest – kui kirjanik mainib tules säilinud ehitusmaterjalidena telliseid ja tsementi, siis Erm (2016, 1631) teeb tähelepaneku: „Ehitusmaterjalidest vastupidavamaks on osutunud telliskivi. Sellepärast on telliskivist tulemüürid ja keldrid hästi säilinud. Sellevastu betoonist ehitatud keldrid on enamasti sisse langenud ja tulemüürid lagunenud.“ Kuid nii ehk teisiti rõhutab Kangro oma linnakirjeldustes kestvuse ning olukorra kiuste edasi elamise püüdu, ka siis, kui seda tuleb teha muutunud ümbruses, ajutiselt kasvõi puukuuris (Kangro 1965, 28) või presendi all (32). Benno esemeid säilitanud kojameeski nendib oma vahetut tegutsemist kommenteerides: „Aga elama ju peab, elu läheb edasi. Peab midagi

⁶ Sõjahävingu neid jooni esile toovaid kirjeldusi on sellises piiride hävimise mõttes käsitletud teistegi autorite puhul, vt nt Soovik 2006.

liigutama. Ja kuidas sa ise käid üle risu?...“ (35). Pikemas perspektiivis ülesehitamise võimalustele oli lisaks teadlaste tegevusele suunitletud ka avalikkus: Tartus toimus 1941. aastal ka avalik ideekorje linna taastamiseks, milles osalenud töid esile mitmeid seniseid kitsaskohti planeerimises ning soovitusi oodatavateks ülesehitustöödeks (Akadeemia 2011).

Kivisild

Lisaks linnaelanike praktilist elukorraldust puudutavatele ning nende isiklikke emotsionaalseid kohasidemeid mõjutavatele rebenemistele ei saa mööda vaadata ka laiema ajaloolise ning kunstilise väärtusega pärandi kahjustamisest. Kunstiajaloolisest vaatepunktist kaardistas linnas aset leidnud purustusi Armin Tuulse, kes ühe olulisema arhitektuurse kaotusena tõi välja Kivisilla õhkimise, seda nii ainulaadse üksikmälestise hävimisena kui ka laiema arhitektuuriansambli harmooniat kahjustavana: „Tartu linnapildi 18. sajandi lisanditest annab end eriti teravalt tunda Kivisilla häving, millega linn kaotas oma iseloomulikuma ehitusmonumendi. Sillaga on lõhutud linna südamiku, ajaloolise turuplatsi arhitektuurne iseloom“ (Tuulse 2011, 1276).⁷ Kivisilla õhkimine 9. juuni hommikul juhatas hävingunädalad sisse ning on märgiline, et Kangro sõjatrioloogia esimene, selle sündmusega kulmineeruv teos on saanud pealkirja just kadunud monumendi järgi. Õne Kepp (2008, 401) on osutanud, et Kangro jaoks omab Kivisild laiemat sümboolset tähendust: „Tartu alternatiiviks, millega seostus Emajõe Ateena kui terviku asendamine pärast vabaduse kaotamist, oli Kivisild ja selle õhkimine Punaarmee poolt. Sellest sillast sai pagulaskirjanduses kogu Eesti Vabariigi hävingumetafoor [. . .].“ Kivisilla õhkimise kesksest tähendusest Kangro loomingus kõneleb ka Janika Kronberg, kelle sõnutsi sümboliseeris Kivisild Kangro jaoks „[m]urdepunkti tõelise ja ebatõelise maailma vahel“.⁸ Vanade aegade paratamatu hääbumise sümbolina laseb Kangro Kivisilla kui kunstiloolise uurimise objekti üle see-eest mõtiskleda baltisakslasel Eberhard von Oettingenil (Kangro 1963, 161), mis võimaldab silla üle kontemplerida ka tavapärase kaduvuse ning iganenuks muutumisel funktsionaalsuse minetamise raamides, Cunninghami osutatud traditsioonilise varemetekäsitluse vaimus. Märgilisena näib seegi, et Eestis samuti minevikuliseks muutunud inimgruppi esindav Oettingen uurib silla Itaalia-seoseid edasi ka pärast selle õhkulaskmist, viimasest midagi teadmata.

⁷ Kivisilla hävimise kujutamisele eesti kunstis oli pühendatud Enn Lillemetša koostatud näitus „Lõhatud Kivisild. Katkestuse motiiv eesti kunstis. 1941–1949“ Tartu Linnamuseumis 2016. a.

⁸ Täna artikli retsensenti sellele käsitlusele osutamise eest.

Kuigi õhkamisplahvatusete enesele teose lehekülgedel vahetuid tunnistajaid ei ole, on see siiski vormistatud järgnevaid sõjasündmusi ennustava eelmänguna, sümboolse hetkena, mis ometi on otseselt seotud ümbritseva keskkonnaga. Nii näeb Juku Leebram pealt silla eelnevat kuumutamist, millest lähtuvat suitsu oru tuulekoridor jõe suunas, nii et taas on märgata erisuguste keskkonnaaspektide põimumist Kangro linnakirjeldustes:

Tuul oli vahepeal veidi valjenenud ja puhus nüüd suitsu piki jõge, kus see veepinnale nagu kinni kleepus. Ülal sillal aga põlesid puuriidad lausleegis. Vahel tõusid tulekeeled ja karglevad säde- med üle värvate ülaääre, aga kokku oli see kahanevas päevavalguses ometi hõre ning kogu tegevus oli mõttetu ning mõistmatu.

Juku Leebram seisis Vabaduspuiestikus, mitte kaugel sillast ja jälgis tulekeelte nilplemist. Ta imestas püsivust selles mõttetuses tegevuses. (Kangro 1963, 252)

Tunnistajale algselt mõistetamatu ja asjatuna näiv kuumutamine osutab otse- sele kavatsuslikkusele keskkonda muutvas sõjategevuses, selle maastiku antropo- geense muutuse sihipäraselt destruktiivsele olemusele, mida toob esile Eduard Markus. Sõjarebendite inimitahtelisele intentsionaalsusele annab eksplitsiitse sõnastuse ka Kangro (1963, 253), kui tõdeb, et „[. . .] käsku Kivisilla põletamiseks ei olnud andnud mitte Jumal, vaid Stalin oma kolmanda juuni kõnes“.

Kivisilla õhkimine ning sellega kaasnenu leidis vastukaja nii kaasaegses pressis (nt Orvik 1942), omaeluloolistes kirjutistes (nt Mikk-Märss 2011, 1311–1312; Tuglas 2017, 469) kui ka Tartu Linnaurimise Toimkonna aruannetes (Pärna 2016, 1467). Kangro laseb äkilise muudatuse linnapildis esmalt avastada imekombel vanglast pääsenud Naatan Üirikesel, kes kõigepealt tajub lihtsalt silla puudumist, kuigi selle varemed peavad esialgu olema veel vaateväljas: „Vesi läikis jõge mööda vabalt edasi, miski ei takistanud vaadet“ (Kangro 1963, 266). Hoone või rajatise puudumine või kahjustamine ei tarvitse seda siiski vaimusilmast kaotada, nagu on Nõukogude- järgse aja Kohtla-Järve näitel osutanud Anu Printsman (2015, 65), ning Kivisilla mäletamise ja meenumise võimalikkust puudutab Kangro ka hiljem. Lisaks tekki- nud lünkadele arhitektuuripildis, senises vaates jõe ning sunnitud teisenemistele inimeste harjumustes kallastevahelise ühendustee kadudes⁹ tekitas silla lõhka- mine purustusi ka seal, kuhu sillatükid laiali lendasid; teisest küljest sai keskkond laiali paisatud kiviplakkidest planeerimatuid täiendusi. Need äkiliselt tekkinud

9 Kant ([1924] 2000, 388–389) nimetas jalakäijate liiklemishulka Kivisillal sõdadevahelises Tartus „võistle- mata suureks rekordiks“ võrreldes linna muude piirkondadega.

lisandid sunnivad Kangro Naatanit neid Uskumatu Toomase kombel käega katsuma, veendumaks nende reaalsuses (Kangro 1963, 266). Et aga Kangro Kivisild tervikuna funktsioneerib ka immateriaalse sümbolina, esineb seda tavapäraresetest rusudest erinevat omadust ka selle tükkidel: erinevalt jõe äärde paiskunudest, mille tege-likku kohalolu oli võimalik kindluse saamiseks füüsiliselt kogeda, muutub aknapiitu murdes Naatani elukorterisse lennanud kivi hiljem kummituslikuks ning irreaal- seks (Kangro 1965, 88).¹⁰

Järgnenud lahinguolukorras omandavad kivid ka praktilise funktsiooni, paku- des Verner Taklajale ja ta kaaslasele Ülole kaitset jõe vastaskaldalt lähtuva tulista- mise eest¹¹ (Kangro 1963, 291–292). Lahingumaastikuks muutunud linn ei kujune ümber mitte üksnes juhuslike kollateraalsete purustuste tõttu, vaid seda kujunda- takse ka sihipäraselt – hoonete, rajatiste ja isegi argiesemete hävitamisele põleta- tud maa taktikast lähtudes liitub tõkete ja kaevikute rajamine:

Kui Joosua alla Emajõe äärde jõudis, nägi ta, et Vabadussilla keskmine kaar puudus. Ta pöördus vasemale, kus jõeperves ja jõeäärsetl tänaval kuhjusid liivahunnikud, kivid, palgid ja sodiks tao- tud mööblitükid. Kraavid jooksid risti üle tänava, olid aga kohati juba kinni aetud. Inimesi seisis kaevikuservadel ja vahtis alla. Ühte säärasesse piiludes nägi Joosua seal laipa. Hallis mundris sõdur oli poolistikul, nagu oleks ta veel elus, ainult kiiver oli peas viltu vajunud, huulenurgast verd alla nirisenud. Laibast levis imalat lõhna, kärbseid lendles ümber langenu pea, siblis näol ja kätel. (Kangro 1965, 13)

Kontsentreerunud inimkaod sõjategevuses toovad linnaruumi pikemas pers- pektiivis veel ühe, konkreetse probleemi kiireks lahendamiseks ette võetud, kuid mitte enam nii ajutisena mõeldud lisanduse. Pauluse kalmistul, mille haudade piir asub nüüd kaugemal kui varem, suurte puude alt väljas, „[l]ainjalt kumeral nõlval ridanesid valged võõra kujuga ristid. Sõdurid, osa sakslasi. Ristil nimi, sünni- ja surmadaatum. Suvised kuupäevad“ (Kangro 1965, 30).

10 Kivisilla kive on praeguseks ka sihipäraselt Tartu linnapilti integreeritud. Nii on mõned neist eksponeeritud Rüütli tänaval Kivi-nimelise baari ees ning linnavalitsus kaalub ka 2019. aasta oktoobris jõepõhja puhastamisel üles tõstetud kivide avalikult välja panemist (Rebane 2019).

11 Seda, kuidas sõjaolukorras suvalised objektid ellujäämiseks olulise tähtsuse omandavad, on oma romaani „The New Confessions“ („Uued pihtimused“) esitlenud šoti kirjanik William Boyd, kes kirjeldab argimaas- tiku, kujuteldava maalilise oru muutumist sõjamaastikuks järgmiselt: „Paigutage nüüd kaks sõjaväge teine teisele poole seda orgu: Laske neil kaevata ja rajada kaevikutesüsteem. Kõik nende vahel omandab äkitselt pahaendelise potentsiaali: see kena talu, see leplik kuivenduskraav, ristteel asuv küla muutuvad strateegia ja ellujäämise võtmeteguriteks. Kujutage ette, et jooksete üle nende vahepeale tungivate põldude, püüdes laugel vastasnõlval positsioone võita... Millist teed kaudu te lähete? Millist varju te otsite?“ (Boyd 1988, 113).

Hilda Kamdron. Esimene lumi. Akvarell, 14. oktoober 1941. Tartu Linnamuuseum: TM_ 1873:16 K 100.

Pommid ja puud

1941. aasta hävingule pöörab Kangro enim tähelepanu, kuid siiski ei jää mainimata ei hilisemad pommirünnakud ega ka purustused, mis langesid Tartule osaks rinde teistkordsel üleminekul. 1944. aasta veebruaris ja märtsis tabasid linna Nõukogude õhurünnakud, neist 26. märtsi suuropommitamise ajal langes linnale 220 pommi. Rinne liikus uuesti üle Tartu 1944. aasta augustis, mil taganevad Saksa väed õhkisid 1941. aastal ehitatud elevaatori alussambad ja Kivisilla allesjäänud otsa. Sümbolväärtusega hoonetest said sõjategevuses 1944. aastal kannatada Vanemuise teater ning Jaani ja Pauluse kirik. Sõjajärgsetest Nõukogude aastatest pärinevate taastamisülevaadete kohaselt kaotas Tartu sõjas kokku üle 50 protsendi elamispinna ning 46 protsenti tootmisettevõtetest (Siilivask 1960, 9–10), ühtekokku 2288 hoonet ja kolm silda (Matteus ja Seero 1960, 24). Märtsipommitamise kohta on Kangrol ajastu dokumenteerijana samuti pakkuda ülevaatlik kokkuvõte, mis on ühtlasi nii informeeriv kui ka emotsionaalne, ent sedapuhku kirjeldab see 9.–10. märtsil aset leidnud Tallinna pommitamise tagajärgi:

Juba linn ise oli esimesest pilgust peale mõjunud hirmutavana, peaaegu ebatöeliseks. Kuue tunni jooksul olid sajad Vene lennukid kahes laines alla pildunud tuhandeid lõhke- ja süüte-

pomme. Surma ja raskelt haavata oli saanud üle tuhande inimese, neist enamik naisi ja lapsi. Oli hävinud üks neljandik linnast. Tabatud olid kõige raskemini elamute rajoonid, kuna raudteejaam, sadam ja tööstused olid peaaegu puutumata jäänud. Hävinud oli teatreid, koolimaju, kirikuid ja haiglaid, vanu ajaloolisi ehitisi. Pomm oli tabanud raekoja torni, „Estonias“ oli parajasti käimas olnud „Krati“ esietendus. (Kangro 1965, 307–308)

Siingi on domineerivaks tundeks maatas tehtud linna võõrastavus ja kummituslikkus ning tõstetakse eraldi esile märgilisena kultuurimällu jäänud – „Krati“ etenduse (esietendus oli reaalsuses siiski toimunud juba 24. veebruaril) katkemist ja implitsiitselt ka Estonia pommitabamust, mille teadmist lugejalt ehk lausa eeldatakse, sest otsesõnu see kirjeldus neid asjaolusid ei maini.

Tartus kogevad tegelased pommirünnakuid ka vahetult. Ohust annab esmalt märku valgustuspommide ehk nn jõulupuude kiirgus, seejärel õhuhäirealarm ning viimaks õhutõrjekahjurite valangud (Kangro 1965, 290), füüsiline keskkond transformeerub vahetult tegelaste ümber, purunevad hooned (290–292; Kangro 1969, 89, 94) ja tänavapilt. Kui 1941. aasta lahingud seostuvad Kangrol võitlejatest langenu- tega, siis eespool tsiteeritud üldkirjelduses tehakse juttu tsiviilelanikest inimohvri- test; konkreetsete pommitamisstseenide puhul on tegelased juhuslike kaaskoda- nike haavataasaamise ja surma tunnistajateks. Pommitamisstseenides on lisaks ehituslikule esil ka inimkeskkond: inimeste vahetu tegutsemine põgenemisel või vara päästmisel (Kangro 1965, 292). Võrreldes 1941. aasta põlengujärgsete piltidega on pommitatud keskkonnas lisaks tule tegevuse jälgedele ohtralt mehaanilisi purustusid, teid tõkestavad pommikraatrid: „Pomm oli langenud otse uue teatrimaja ette kõnniteele. Ülespaisatud kivid ja muld näitasid selgesti, et see polnud mingi väike pomm olnud. [. . .] Kraater oli tõepoolest suur, paar-kolm meetrit läbimõõdus ja põhja ei ulatunud ta nägemagi“ (Kangro 1969, 90). Põlenud majadest moodustu- nud varasematega liitunud platsid ja läbitavaks muutunud alad aga sarnanevad Tartu Linnauurimise Toimkonna poolt 1941. aastal üles tähendatutega, seda nii Tar- tus kui ka Tallinnas. Viimases kohatav irreaalne tänav näiva nimega Hingevõtja põik, mille nägemuslikku maastikku on allegooria võtmes tõlgendanud Maarja Hollo (2014b), on oma unenäolisusele vaatamata ehituslikku dimensiooni silmas pidades põlenud linnamaastiku kvintessents: „Ühel pool tänavat jätkusid põlenud või purus- tatud kivimajad, teine tänavapool oli aga lage, nähtavasti olid sealsed puumajad vundamendini maha põlenud“ (Kangro 1965, 310). Kangro lause võiks näitena illust- reerida Markuse kombineeritud põlengumaastike kirjeldust, seades viimase esi- mese ja teise maastikutüübi vastastikku teed ääristama.

Üks troopidest, mida Hollo eriti esile tõstab, on aed, ning mustaks kõrbenud ja murdunud on puud ka Tallinnas kohatud pommitamisjärgses unenäolises aias. Aiad

kuuluvad Wirth-Nesheri tüpoloogias loodusliku aspekti alla, sest oma käsitluses ei erista ta isetekkelist rohelist sihipäraselt rajatust, vaid rõhutab, et linnaloodus jääb alati kultuuri raamesse ning on sellest hõlmatud. (On ka autoreid, kes selle eristuse teeivad – näiteks kunagine Tartu linnaarhitekt Martti Preem (2001, 75) on nentunud, et linnamaastik koosneb looduslikust, tehisloduslikust ja tehnilisest komponendist, nii et aiad ja ehitised näitlikustaksid ilmselt kahte viimast ses loetelus.) Reaalsete aedade ja üldse linnahaljastuse seisundile pärast 1941. aasta kahjustusi pööras tähelepanu ka Tartu Linnauurimise Toimikond, kelle tekstides käsitletakse rohealaid ning tarbeaedu linnaruumi enesestmõistetava ning olulise komponendina. Jüri Erm osutab Kangro jaoks olulise linnajao Karlova puhul, et seal aitasid tänavaäärseid puud ja suuremad viljapuuaiad takistada tule levimist Õne ja Kesk tänavas ning Eha tänava kandis (Erm 2016, 1626–1627, 1632); Karl Pärna kajastab oma Ülejõe-ülevaate alapeatükis „Hävinguist kultuurtaimkattes“ peamiselt kadusid dekoratiivhaljastuses ja tarbeaedades, nimetades eraldi Kivisilla põhjapoolse nurga juures kasvanud vanade ilupuude hävimist silla õhkimisel (Pärna 2016, 1467). Aksella Latka (2011, 1641) oma Toometaguse ülevaates mainib nii taimestiku hävimist kui ka selle rolli tuletõkkena, ent toob esile ka visuaalselt ilmestava efekti: „Osalt põlenud ja n-ö igavesti raagus puud on eriti karakterseid hävinud rajoonidele, kuna nad oma kõrguselt ja kummalisilt kujuilt kaugelt silma torkavad.“ Just põlenud puuga kohtub Benno linna sisenedes esimese hävinud maja juures, mille elanikud on kolinud kuuri: „Uks oli valla ja väike lapsepamp ukerdas lävel. Vana õunapuu maja otsa juures oli põlenud, ainult ühelainsal oksal olid imekombel lehed alles“ (Kangro 1965, 28). Toonasele linnapildile iseloomulik puu raamituna ühtseks pildiks väikese lapsega ajutise eluaseme lävel omandab sümbolse tähenduse, eriti Kangro koguloomingu kontekstis. Ka varasemad uurijad on rõhutanud põlenud, kuid sisimas mitte surnud puu kujundi elujaatavust Kangrol (Hollo 2017, 854) ning puude erilist tähtsust ja lähedust tema kirjanikuminalale (Kepp 2008, 393–394). Ellujäämine ning edasi elamine kõigele vaatamata, lõplikust alistumisest loobumine väljendub ka Kangro esimese paguluses ilmunud luulekogu „Põlenud puu“ 1942. aastal Tartus kirjutatud nimiluuletuses: „Ei mus surnud siiski kõik veel ära. / Kiirgab nüüdki uhket sära / ümber pea“ (Kangro 1945, 70).

Osutused linnaloodusele ning ilmastikutingimustele on Kangro loodud Tartu-keskkonna läbiv element. Benno Marani päevikuna esitatud materjalis leiab pidevat mainimist vahelduv ilmastik, sademed ja temperatuur ning aastaaegade vaheldumine. Linnapuude õitsemine, lehtede langemine või raagus oksad annavad märku aastaringi edenemisest ka teistes tekstiosades, mõjutades tegelaste meeoleolu või sellega resoneerides. Kohati loob loodus kontraste inimühiskonnas toimuvaga – näiteks mõjub sellisena 1941. aasta okupatsioonija õiteküllane juuni, mil vahtrad

lõpetavad õitsemise, järgnevad toomingad ja õunapuud: „Lilli on igasuguseid: pääsusilmi, kullerkuppe, tulpe, nurmenukke... See on peaaegu nagu pilge, et neid on nii palju tänavu“ (Kangro 1963, 187). See õilmitsev episood eelneb haljastuse kahjustumisele sõjatules, ent hävinud puudest rohkem pööratakse hiljemgi läbivaldt tähelepanu säilinud haljusele. Mõnelgi korral seostub eluruumidega aknatagune rohelus. Enne küüditamisele kaasaaitajaks sattumist kodust pageda üritava Juku Leebrami aken on aiapuude võradest peaaegu pime ja mineku eel silmitseb ta „rohelist lehes-tikku, nagu oleks just selles värvis tema probleemi lahendus“ (200). 1942. aasta talvel, mis on „südatalv, sügav sõjatalv“ (Kangro 1965, 112), igatseb Benno aknata-gusele kasekesele esimesi lehti (119). Ka jutustaja täheldab kodust lõplikul lahku-misel aknast aeda vaadates seal ikka veel kasvavaid vanu suuri õunapuid ja märkab kollast aknataguse noore vahtra ladva lopsakates lehtedes (Kangro 1969, 91–92).

Linnafaunale pöörab Kangro võrreldes flooraga vähem tähelepanu; nii näiteks torkab silma, et taimestiku keskel leidub tema Tartus üllatavalt vähe linde, vaid lõo-kesed annavad kevade saabumisest märku (Kangro 1965, 131). See-eest luusib üüritoas ringi arglik hiireke, kellele toanurka leiba ja vett panna (105). Tavapäraselt tõrjutavaid isetulijaid on ka taimede seas – 1944. aasta rusud erinevad 1941. aasta värsketest varemestest põhimõtteliselt selle poolest, et neis on jõudnud võimust võtta tüüpilised umbrohud. Silmale värvikaim vaadata on neist varemete ja põlenud alade asustamise poolest tuntud pioneerliik, pakkuminejate Tartust lahkumise ajaks augustikuus küll ilmselt õitsemisega lõppjärku jõudnud põdrakanep: „Kui olin jõudnud Tiigi tänavale, sundis miski mind seisatama ja varemetsesse vahtima, just kui otsiksin seal kedagi. Aga varemehd olid tühjad ning maha jäetud, pujud, põdraka-nep ja nõgesed neis koltunud“ (Kangro 1969, 93).¹² Just selliste, iseseisvalt ning inimintentsiooni trotsides kasvavate koltunud nõgeste silmamine pagulaspõlves Soomes taasloob triloogia viimase osa finaalis tugeva emotsionaalse silla Tartu kui mälestuste pealinnaga, enne kui selle maastik sõjategevuses rebenes:

Hoone otsekui kasvas kaljusest pinnast välja, salguked koltunud nõgesed kippus ta hoidesam-maste juurest puhmastena kaugemale. Need nõgesed olid kuidagi igituttavad ja tegid meeled hellaks. Sääraseid kasvas ka kunagi Eestimaal! Ja niisugused olid valged ööd Tartus! Tartu, ah,

12 Ka Jaan Kaplinski on meelde tuletanud Tartu toonaste varemete vahel kasvanud ruderaaltaimi: „Mis täpselt kasvas Tartu purustatud kesklinnas, ma enam hästi ei mäleta. Igatahes pajud, põdrakanep, kask, punane leeder, vahtrad ja muidugi ka pujud“ (Kaplinski [1989] 2009, 29). Inglismaal sai ahtalehine põdrakanep II maail-masõja kehtestatud taimestikumustrite tõttu rahvapäraseks nimetuseks „pommirohi“ (*bombweed*), sest levis kiiresti *Blitzkrieg*i jäetud kraatrites, eriti Londonis, kus see 21. sajandil valiti krahvkonna tunnuslilleks.

Tartu, mu mälestuste pealinn! Linn, kuhu kõik teed lõpevad, kust kõik teed välja viivad. (Kangro 1969, 235)

Lisaks elusloodusele ilmestab ning mõjutab romaanide sündmusi ka ilmastik, mis hoiab tegelasi siseruumides või kutsub välja, annab märku aja kulgemisest ning aastaegade möödumisest, seda eriti Benno Marani päevaraamatuna vormistatud lehekülgedel. Samuti pakub nii inimlikule kui muule loodusele pinnast linna reljeef, milles domineerib Emajõe ürgorg: „Nagu hiiglavagu läbib künakujuline Emajõe ürgorg linna ja annab talle kummastki otsast avatud ja külgedel veereliselt tõusva hipodroomi-taolise üldpildi,“ nagu seda geograafi vaatepunktist kirjeldas Kant ([1924] 1999, 378). Tõusev reljeef võimaldab Kangro tegelastele vaateid nii Toomelt kui ka Narva mäelt, detailseim neist on Joosua libuse ees lahti rulluv panoraam, mida esitleti eespool – vrd geograafi tähelepanekut: „Seetõttu, et Tartu asub ebata-sasel kohal, avanevad mitmes paigas avarad vaated ta madalamale asetatud osadele ja lähemale ümbrusele“ (samas). Emajõgi ise võib Kangrol esineda funktsionaalseks sõjamaastikuks transformeerunud linnas vastaspooli lahutava rindejoo-nena, teed takistava või vastupidi, ka jõejääl liikumist võimaldava ümbruseosana, esteetilist vaatepilti pakkuva elemendina või kestvuse kujundi ning igavikujõe vas-tena. Loodusel näib Kangro triloogias nii ümbritseva keskkonna elementidena kui ka sümbolises plaanis olevat rebenemist ületav, püsimisele ja regenereerumisele suunatud roll.

Lõpetuseks

Bernard Kangro mitmekülgsel rebenenud Tartu representatsioonidel paistab olevat ilmseid puutepunkte 1940. aastate maateadlaste purustatud linnale kesken-dunud uurimisprojektiga, aga ka Edgar Kandi teistegi Tartu-teemaliste kirjutistega. Populaarsem lähenemine maateadusele pidi Kangrole kahtlemata tuttav olema – koos Valev Uibopuuga toimetas ta neljakõitelist koguteost „Meie maa: Eesti sõnas ja pildis“ (1955–1957). Väljaande III köites, mille kaanepilt uhkelt kujutab veel tervet Kivisilda,¹³ ilmus ka alaosa „Tartu tagamaast ja mõjukonnast“, mille autoriks oli Edgar Kant, kirjaniku kaaspagulane Lundis (Kant 1957). Et 1940. aastate Tartu oli kujutamisobjektina nii kirjanikule kui ka Tartu Linnauurimise Toimkonnale sama, kui mitte arvestada ajalist distantsi Kangro puhul, ei tarvitseks nende vahelise dia-loogi tunne olla üllatav seni, kuni mitte meenutada, et ühest ja samast keskkonnast

---

13 Purustamata Kivisilda kujutab ka Kangrole Väino Tõnissoni poolt 1990. aastal loodud puulõiketehnikas ekssliibris (Haamer ja Pangsepp 1997, 99).

lähtuvad representatsioonid ja analüüsid võivad märgatavalt erineda. Nii geograafide kui ka kirjaniku jaoks on konkreetse loomeülesande elluviimisel oluline see, millele nad tähelepanu pööravad, mida käsitlemiseks valivad, ning näib, et Kangro on kirjandusliku linnapildi loomisel tuginenud mitmetele samadele aspektidele, mida märkisid üles temaga sõjaaegset Tartu linnaruumi jaganud geograafid, kelle lähenemisnurka ja huvisid võiks pidada uurimisrühma juhilt Kandilt lähtuvaks¹⁴ – ning erilist märkimist väärib just teadlaste tegutsemise sobivus kirjanduslikkusega.

„Geograafidele ei ole objektiks üksnes maastik, vaid ta peab tungima ka tihnikusse, avama kõik ukSED, et vaadata, kuidas elab inimene ja loom, lühidalt: ta peab kasutama kõiki oma meeli,“ kirjutab Kant ([1923] 1999, 221) oma õpetaja Granö vaateid konspekterides. Ühes Granöga rõhutab Kant, et uurija peaks tähelepanu pöörama ümbrusele ehk miljööle, asugu see eksootilistes kaugustes või lähedases kodulinna: „Või asume ürgmetsas – tihedas sumedas vihmametsas, kus puudub maastik, ent on olemas omapärane miljöö; või Tartu linna tänavail – jalakäijate ja sõiduriistade liikumine, linnalise elu kõige mitmekesisemad avaldused – igal pool esineb miljöö, enamasti vahelduvam ja dünaamilisem kui maastik“ (222) ning tunnistab, et kuigi maateadlaste jaoks on see objekt veel „uus ja teatud piirini ebamäärane“, on see siiski olnud armsaimaks objektiks kirjanikele ning luuletajatele, reisikirjade ja geograafiliste lugemike autoritele ja et „[s]ee imelik vahe reisi- ja teadusliku kirjanduse vahel peegeldab parimal moel defekti senises maateaduses“ (223). Kandi enda teadusartiklitesse kaasatud Tartu-kirjelduste sekka kuulub passaaž, mida võib kõhklusteta paigutada rahvarohket modernset (suur)linna käsitleva kirjanduse meeletajude üleküllusele rõhuvasse traditsiooni. Kui Tiit Hennoste (2019) on käsitlenud moodsa metropoli kajastusi toonases eesti luules, siis paari elementidest üleküllastatud elliptilise lausega kõneles ka Kant 1924. aastal täiesti kõrvutatava kirjandusliku hooga kaasaegsest Tartust kui modernsest keskusest:

Nüüd: elamute välimus teistsugune – siin vanaaegse katuse asemel uus, seal majakorrus peale ehitatud; alumistel majakorrustel tänavafondil pidevalt suureaknalised äriruumid, rohked reklaamsildid; teisel korrusel pangakontorid, bürood; keskpäeval ja hommikul tihe liiklemine, inimete, sõiduvõimeeste, autode, omnibuste voorimine, edasi-tagasi söelumine, tuututamine, müra. Raekojade ees autode rida; kõnniteede kõrval gaasilaternate postid ja telefonitulpad; öhtul pimedas – kirevad, valgustatud äriaknad; elektrireklaam Kūūni tänaval; Kivisilla taga „Illu-

---

14 Wirth-Nesherile ([1996] 2008, 7) tuginedes võiks seletada linnarepresentatsioonide sarnasust sellegagi, et need sõltuvad subjekti kultuurilisest ja sotsiaalsest positsioonist: Kangro ja Kandi puhul sõdadevahelise Tartu akadeemilise kogukonda ning Lundi pagulasintelligentsi hulka kuulumisest.

siooni” ja raekoja taga „Centrali” valgusest raamitud kinokuulutus; raudteerongi tulekul eemalt lähenevate omnibuste tulisilmade rida... [Kant [1924] 1999, 394]

Sellele Virginia Woolfi „Proua Dalloway” (1925) Londoni-piltidega võrreldavale modernistliku linnakirjeldamise laadile võiks Kangro triloogia rebenenud maastikul paralleele otsida linnapildi inimkomponendist, turbulentsesse aegadesse takerdunud rahvahulkade liikumisest ja keelte paljususest. Kahjuks ei mahu see käesoleva artikli raamesse, mis jõudis vaadelda vaid Käsü Hansu *Tarto liina* hävinguparadigma jätkamist kirjanduses. Siiski võib kinnitada, et kirjanduslike linnarepresentatsioonide orkestreerijana-miljööloojana kasutab Kangro lisaks ülalkäsitletutele paindlikult ning vaheldusrikkalt ka ülejäänud kahte Wirth-Nesheri poolt välja toodud keskkonnaaspekti. Poliitilised ja sotsiaalsed mullistused rebestavad tema romaanide maastikku; laiemad pildid kirjutatakse lahti vahelduvate vaatepunktitegelaste vahetute miljööaistingute toel. Kangro näib loovat 1940. aastate kirjanduslikku Tartut sama tulemusega, nagu Selma Lagerlöf 20. sajandi alguses Rootsi-maad katvat maateaduse lugemikku, kuigi ta siht on vastupidine – ehkki Kangro eesmärgiks on ilukirjandus, võib lugeja olla tunnistajaks ka kirjutusele, mis liigub ühes taktis kaasaegse, kirjandusegi väärtust tunnistava maateadusliku mõttega.

Allikad

Akadeemia. 2011. „Tartu ülesehitamine. Arvamusi 1941. aasta sügisest.” – *Akadeemia* 23 (7): 1324–1334.

Annus, Epp. 1997. „Eesti romaani narratiivseid mudeleid. A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse” ning Bernard Kangro Tartu-romaanide näitel.” – *Klassika ja narratiivsus. Tammsaarest Kangroni. oxymora* 1, toimetanud Jaan Undusk, 9–58. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

— — —. 2002. *Kuidas kirjutada aega. oxymora* 5. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Bachelard, Gaston. (1957) 1999. *Ruumipoeetika*. Tõlkinud Kaia Sisask. Tallinn: Vagabund.

Basu, Sukanya. 2015. „Rupture and Redress – Heaney’s Poetic Landscapes.” – *Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change*, toimetanud Jonathan Miles-Watson, Hugo Reinert ja Helen Sooväli-Sepping, 25–40. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9903-4_3.

Boyd, William. 1987. *The New Confessions*. London: Hamilton.

Cunningham, Valentine. 2002. „Zerbombte Städte – Die vorzeitigen ruinen des Zweiten Weltkriegs.” – *Ruinenbilder*, toimetanud Aleida Assmann, Monika Gomille ja Gabriele Rippl, 105–130. München: Wilhelm Fink Verlag.

Erm, Jüri. 2016. „Tartu II linnajao põlemine.” – *Akadeemia* 28 (9): 1623–1634.

Haamer, Valter ja Rudolf Pangsepp. 1997. *Tartu Kivisild. Dorpater Steinbrücke. 1784–1941*. Tartu: Vanemuise Seltsi Kirjastus.

- Hennoste, Tiit. 2019. „Johannes Semper hobusega. Avangard, takerduja tehnika ja looduse vahel.” – *Methis*, nr 23. *Kirjandus ja tehnika*, koostanud ja toimetanud Indrek Männiste ja Jaak Tomberg, 33–53. <https://doi.org/10.7592/methis.v18i23.14798>.
- Hollo, Maarja. 2014a. „Mälukultuur ja moraalne tunnistus: Teise maailmasõja mäletamine Bernard Kangro Tartu-romaanides.” – *Methis*, nr 13. *Eksiilkirjanduse erinumber*, koostanud Kadri Tüür ja Marin Laak, 113–133. <https://doi.org/10.7592/methis.v10i13.1306>.
- . 2014b. „Varemed ja aiad. Barokk-kirjanduse esteetika Bernard Kangro Tartu-romaanides.” – *Keel ja Kirjandus* 57 (11): 809–825.
- . 2017. „...Ma laulan seni kui tüksub veel elu mu käte all”. Trauma poeetika Bernard Kangro luules.” – *Keel ja Kirjandus* 60 (11): 846–861.
- Kangro, Bernard. 1945. *Põlenud puu*. Karlstad: Arvika Tidnings Boktryckeri.
- . 1963. *Kivisild*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- . 1965. *Must raamat*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- . 1969. *Keeristuli*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kant, Edgar. [1923] 1999. „Maastik ja ümbrus. Prof. J. G. Granö loengu referaat.” – Edgar Kant, *Linnad ja maastikud*, 217–224. Tartu: Ilmamaa.
- . [1924] 1999. „Tartu linnasüda. Märkusi city-moodustumisest üldse ja Tartus eriti.” – Edgar Kant, *Linnad ja maastikud*, 375–396. Tartu: Ilmamaa.
- . 1931. „Ümbrus geograafia ja sotsiograafia uurimusesemena.” – *Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi Aruanded = Sitzungsberichte der Naturforscher-Gesellschaft bei der Universität Tartu* 38, toimetanud A. Tammekann, 97–100. Tartu: Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi kirjastus.
- [Kant, Edgar.] 1957. „Tartu tagamaast ja mõjukonnast.” – *Meie maa. Eesti sõnas ja pildis* III. *Kesk-Eesti*, toimetanud Bernard Kangro, Valev Uibopuu, 99–104. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- . 1999. „Ilmumisandmed, viited, märkused.” – Edgar Kant, *Linnad ja maastikud*, 514–525. Tartu: Ilmamaa.
- Kaplinski, Jaan. [1989] 2009. „Jää ja kanarbik.” – Jaan Kaplinski, *Jää...*, 11–55. Tartu: Völuri tagasitulek.
- Kepp, Õne. 2008. „Maa, mida ei ole. Koht ja enesemääratlemine sõjajärgses eesti luules.” – *Akadeemia* 20 (2): 386–409.
- Kronberg, Janika. 2016. „Ühe mälukanga löimi. Bernard Kangro.” – *Hästi valitud sõbrad. Artikleid Karl Ristikivist ja tema kirjanduslikust ümbrusest*. EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 19, 95–101. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi teaduskirjastus, Karl Ristikivi Selts.
- Kurs, Ott. 1999. „Järelsõna.” – Edgar Kant, *Linnad ja maastikud*, 526–547. Tartu: Ilmamaa.
- Latka, Aksella. 2016. „Toomitagune pärast 1941. aasta põlemist.” – *Akadeemia* 28 (9): 1635–1643.
- Lehari, Kaia. 2001. „Loodus, keskkond või maastik?” – *Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis*. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 91, toimetanud Hannes Palang ja Helen Sooväli, 67–74. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus.
- Markus, Eduard. 2011. „Linnamaastik pärast põlemist.” – *Akadeemia* 23 (7): 1261–1272.

Matteus, A. ja M. Seero. 1960. „Ehitustegevus.“ – *20 aastat Nõukogude Tartut: Majandus- ja kultuurielu lühike ülevaade*, toimetanud Raimund Hagelberg, 24–31. Tartu: Tartu Linna TSN Täitevkomitee Plaanikomisjon.

Mihkelev, Anneli. 2002. „Texts of Tallinn and Tartu in Estonian Poetry.“ – *Koht ja Paik / Place and Location II*. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 10, toimetanud Virve Sarapik, Kadri Tüür ja Mari Laanemets, 429–452. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.

Mikk-Märss, Mai. 2011. „...Olid hirmsad ajad, aga sai natuke nalja ka...“ 1941. aasta juuli Tartu Ülejõe linnaosas.“ – *Akadeemia* 23 (7): 1310–1323.

Miles-Watson, Jonathan. 2015. „Ruptured Landscapes, Sacred Spaces and the Stretching of Landscape Capital.“ – *Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change*, toimetanud Jonathan Miles-Watson, Hugo Reinert ja Helen Sooväli-Sepping, 149–166. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9903-4_10.

Miles-Watson, Jonathan, Hugo Reinert ja Helen Sooväli-Sepping. 2015. „Introduction.“ – *Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change*. toimetanud Jonathan Miles-Watson, Hugo Reinert ja Helen Sooväli-Sepping, 1–7. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9903-4_1.

Orvik, Piirita [Karl Eerme]. 1942. „Hüvasti, mineviku Tartu 3. Kivisilla hävitamine.“ – *Postimees*, 22. juuli.

Pajur, Ago. 2005. „20. sajand.“ – *Tartu: Ajalugu ja kultuurilugu*, koostanud Heivi Pullerits, toimetanud Heivi Pullerits, Urmas Tõnisson, Allan Liim ja Andres Andresen, 73–98. Tartu: Tartu Linnamuuseum, Ilmamaa.

Postimees. 1941. „Probleeme Tartu linna uurimisel ja ülesehitamisel.“ – *Postimees*, 19. september.

Postimees. 1943. „Tartu pommitamine 9.–25. juulil 1941.“ – *Postimees*, 11. juuli.

Preem, Marti 2001. „Linn – linnamaastik – linnaruum – linnakeskkond.“ – *Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis*. Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 91, toimetanud Hannes Palang ja Helen Sooväli, 75–77. Tartu: Tartu ülikooli kirjastus.

Printsmann, Anu 2015. „Perceiving the Townscapes of Kohtla-Järve, Estonia.“ – *Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change*, toimetanud Jonathan Miles-Watson, Hugo Reinert ja Helen Sooväli-Sepping, 55–78, Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9903-4_5.

Pärna, Karl. 2016. „Muutused Tartu kirdepoolmiku välisilmes sõja vältel 1941.“ – *Akadeemia* 28 (8): 1465–1490.

Rebane, Aet. 2019. „Emajõe põhjast tuli välja uuemat ja vanemat ajalugu.“ – *Tartu Postimees*, 29. oktoober.

Saar, Maarja. 2015. „Interpreting Sites of Historical Rupture in Post-Soviet Urban Space: The Case of Tallinn, Estonia.“ – *Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change*, toimetanud Jonathan Miles-Watson, Hugo Reinert ja Helen Sooväli-Sepping, 79–96. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9903-4_6.

Siilivask, Karl. 1960. „Nõukogude võimu taaskehtestamine 1940. aastal ja sotsialistliku ülesehitustöö algus.“ – *20 aastat Nõukogude Tartut: Majandus- ja kultuurielu lühike ülevaade*, toimetanud Raimund Hagelberg, 5–10. Tartu: Tartu Linna TSN Täitevkomitee Plaanikomisjon.

Soovik, Ene-Reet. 2006. „Destruction and Reconstruction in Berlin: Ian McEwan’s Temporal Topography.“ – *Koht ja Paik / Place and Location*. Studies in Environmental Aesthetics and

Semiotics 5, toimetanud Eva Näripea, Virve Sarapik ja Jaak Tomberg, 255–267. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kunstiakadeemia.

Talivee, Elle-Mari. 2017. *Kuidas kirjutada linna. Eesti proosa linnamaastik aastail 1877–1903*. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. Tallinn University. Dissertations on humanities 35. Tallinn: Tallinna Ülikool.

Tuglas, Elo. 2017. *Tartu päevik: 1928–1941*. Tallinn: Tänapäev.

Tuulse, Armin. 2011. „Hävingud Tartu arhitektuuripildis.“ – *Akadeemia* 23 (7): 1273–1309.

Velsker, Mart ja Ene-Reet Soovik. 2017. „Cities within a Second City: The Case of Literary Tartu.“ – *Literary Second Cities*, toimetanud Jason Finch, Lieven Ameel ja Markku Salmela, 89–108. Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62719-9_5.

Wirth-Nesher, Hana. (1996) 2008. *City Codes: Reading the Modern Urban Novel*. Cambridge, New York, etc: Cambridge UP.

Ene-Reet Soovik – MA, Tartu Ülikooli filosoofia ja semiootika instituudi publitseeritava semiootikaajakirja *Sign Systems Studies* toimetaja ning kirjanduse ja kultuuri-teaduse instituudi eesti kirjanduse teadur. Kirjandusteaduslikud huvid puudutavad ruumi ja kirjanduse suhteid, linnakirjandust ning ökokriitikat.

E-post: [ene-reet.soovik\[at\]ut.ee](mailto:ene-reet.soovik[at]ut.ee)

A Ruptured City: Cityscapes of World War II in the Second Trilogy of Bernard Kangro's Tartu Cycle

Ene-Reet Soovik

Keywords: literary cities, ruptured landscape, World War II, Tartu, Bernard Kangro, Edgar Kant

The article proceeds from the concept of ruptured landscape that Jonathan Miles-Watson, Hugo Reinert and Helen Sooväli-Sepping propose in their edited volume *Ruptured Landscapes: Landscape, Identity and Social Change* (2015). Sharp ruptures, discontinuations and changes in society are reflected in accompanying abrupt landscape changes, which in turn affect the lives of the inhabitants of the landscape. The cityscapes appearing in the three last novels of Bernard Kangro's (1910–1994) Tartu Cycle: *Kivisild* ("The stone bridge" 1963), *Must raamat* ("The black book" 1965) and *Keeristuli* ("Whirlfire" 1969) can certainly be considered ruptured cityscapes. In these works that Kangro wrote while in exile in Sweden, the city of Tartu is depicted as an occupied territory and as a frontline city in the period 1939–1944. Dramatic glimpses are also gained of Tallinn in the wake of the Soviet bombing raids of the German-occupied Estonia in March 1944. The novels testify to breaks and fractures in the material texture of the cityscape that accompany the political violence, while the characters' relationships, movement opportunities and even temporal coordinates are torn apart. In the wake of the events described, the author himself was torn away from home as he fled from Estonia in 1944.

The article discusses Kangro's cityscapes with a focus on the built and the natural environments from among the four main dimensions of literary cities suggested by Hana Wirth-Nesher. Still, the human and verbal dimensions are also represented in detail and appear in rich combinations with the former two. The novels' cityscapes are observed side by side with the activities of the Tartu Urban Studies Committee that were started in 1941, after Tartu had been a frontline town suffering from near continuous incendiary artillery fire for two weeks. The Committee, led by Edgar Kant, Professor of Economic Geography at the University of Tartu, launched a research initiative to document the changes in the immediate situation in the city, aiming to fix and describe even short-lived phenomena in the ruined city that could be expected to be erased and forgotten soon. Kangro's literary descriptions, created in the 1960s, have much in common with the research team's eyewitness accounts of the devastated city as regards visual details observed. However, the research accounts remained in Estonia and were published only in the twenty-first century. Thus Kangro could not have consulted them when working on the novels.

The most acute rupture in the texture of the city was the detonation by the retreating Soviet Army of the eighteenth-century Stone Bridge that was given to Tartu by Catherine the Great and had been one of its most imposing visual landmarks. This event initiated the devastation of the city on 9 June 1941 and it is symptomatic that the title of the first novel of the wartime trilogy derives from the loss of this architectural monument, which was an artery of traffic between the banks of the Emajõgi River. The symbolic aura that the Stone Bridge acquired in Kangro's work in general has been pointed out by several critics. Kangro pays most attention to the damage incurred in 1941, but also touches upon later bombing raids and the military activities announcing the second approach of the front in 1944. The air raid scenes strongly feature Wirth-Nesher's category of the human environment, as people are depicted

escaping or attempting to save their belongings. The novels also insistently remind readers of the natural environment, ranging from the town's topography, set in a valley, to the weather and the plants growing in the city. A particularly salient detail is scorched and broken trees left behind from the artillery attacks that nevertheless may retain some green branches promising survival. The life-affirming power of damaged trees, and nature in general also appears in Kangro's other works.

Both the literary and the scholarly depictions emphatically involve the senses: not just vision, but also olfactory and tactile perception. In consequence, readers' attention is often focused not so much on the landscape, but on the *proximity*, defined by Kant and his mentor, the Finnish geographer Johannes Gabriel Granö, as the spatial complex observable by the senses that is closest to the observer. Both geographers and writers of fiction select certain elements for their creative or research projects. In the case of Kangro it seems that in creating his imaginary cityscapes in a period of rupture he has concentrated on several aspects that were also shared by the research team of geographers led by Kant who would continue his career in exile at Lund University, in the same Swedish city that became Kangro's home.

Ene-Reet Soovik – MA, editor of the semiotics journal *Sign Systems Studies* published by the Institute of Philosophy and Semiotics, University of Tartu, and Researcher in Estonian Literature at the Institute of Cultural Research of the same university. Her current research interests include spatiality in literature, literary urban studies and ecocriticism.

E-mail: ene-reet.soovik[at]ut.ee